

молока на базарах столиці коштував 75 руб., Полтави – 40, Кіровограда – 30 (до війни – 1,4 – 2), ціна на десяток яєць коливалася від 58 руб. у Києві – до 20 у Вінниці (до війни – від 3,5 до 5,8), масла тваринного – від 1100 до 300 руб. (до війни – від 21,5 до 30,0) [20, 124 – 127]. Отже, цілком очевидно, що забезпечити себе базарними продуктами на зарплату було практично неможливо.

Іншим додатковим джерелом забезпечення у цей час стали т.зв. «мінки», коли міські жителі вирушали до сільської місцевості з метою вимінити речі на будь-які харчі. Такого роду «мандри» практикувалися городянами й до окупації, й під час неї. Для тих, хто мав здоров'я і можливість дістатися села, щоб там видобути вже випробуваним часом способом картоплю чи навіть сало, це ставало відчутним «приварком» до скромного раціону. Наприкінці війни до міських жителів почали доходити і продукти ще з одного джерела – по лінії ЮНРРА, коли вони справді стали більш-менш відчутними.

У цілому ж протягом останніх повоєнних років асортимент нормованого постачання продуктами був украй обмеженим. Зміст споживчого кошика, калорійність харчування залежали від кількості карток у родині, рівня заробітної плати, пенсії, допомоги, оскільки ціни у державній торгівлі, комерційних магазинах, на базарі істотно різнилися поміж собою. Хліб залишався головним продуктом харчування. Збільшилося споживання круп, макаронів і картоплі (майже вдвічі). Харчовий раціон міських жителів, порівняно з довоєнним, зазнав суттєвих змін у бік скорочення майже вдвічі, а по цукру зменшився на 80% [21, 130]. Жителі міст Центральної України, зарплата яких встановлювалася за нижчою шкалою, ніж в індустріальних центрах чи столиці, ще й за умови постачання за зниженим рівнем, могли тільки зводити кінці з кінцями, будуючи свою стратегію виживання з розрахунку на власну ініціативу та винахідливість. Обласні міста регіону, який сам виступав постачальником центрального фонду, зокрема продовольчим зерном, були явно дискриміновані. Сама ж республіканська влада сприяла тому, що городяни центру УРСР мусили міцніше затягати паски.

1. *Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. / За ред. Ю. Кондуфора. – К., 1979. – Т. 8. – Кн. 1.*
2. *Общественно-политическая жизнь трудящихся в годы Великой Отечественной войны: Сб. науч. тр. – К., 1987.*
3. *Головко М.Л., Лисенко О.Є. Профспілки України у період Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. – К., 2002.*
4. *Чернега П.М. Профсоюзы Украинской ССР в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.). – К., 1987.*
5. *Чернега П. Участь профспілок в забезпеченні трудящих житлом і створенні побутових умов для життя в роки Другої світової війни // Сторінки воєнної історії. Зб. наук. ст. – Вип. 6. – К., 2002.*
6. *Ісайкіна О. Д. Побут і дозвілля міського населення України в повоєнний період (1945-1955 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – Переяслав-Хмельницький, 2006.*
7. *Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 676.*
8. *ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 78. – Спр. 19.*
9. *Любимов А.В. Торговля и снабжение в годы Великой Отечественной войны. – М., 1968.*
10. *ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 677.*
11. *ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 78. – Спр. 4.*
12. *Чернявский У.Г. Продовольственное снабжение городов в годы Великой Отечественной войны // Исторические записки. – М., 1961. – № 69.*
13. *ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1353.*
14. *Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941-1945 гг.: В 3 т. – Т. 3. – К., 1975.*
15. *ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1242.*

16. *Центральний державний архів вищих органів влади України. – Ф. 2. – Оп. 7. – Спр. 1666.*
17. *Денисенко П.І. Комуністична партія України – організатор відбудови народного господарства республіки (1943-1945 рр.). – К., 1968.*
18. *Государственный архив Российской Федерации. – Ф. 8131. – Оп. 37. – Д. 1898.*
19. *ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 78. – Спр. 92.*
20. *ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 78. – Спр. 90.*
21. *ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1243.*

Н. М. Жулканич

КОЛЕКТИВІЗАЦІЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА ОБЛАСТЕЙ УКРАЇНСЬКИХ КАРПАТ ЯК СКЛАДОВА АГРАРНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ

Історично склалося так, що повоєнні геополітичні перетворення на теренах областей західного регіону Українських Карпат створили передумови реформування сільського укладу згаданих територій. Про це засвідчують матеріали наукових досліджень, викладені в публікаціях О. Гуцуляка, А. Третьяка, В. Яремчука, І. Кравченка та ін. Мета цієї статті полягає в оцінці і обґрунтуванні аграрних перетворень у карпатських областях України в перші роки становлення радянської влади, початкового етапу колективізації сільського господарства.

З початком Другої світової війни, у вересні 1939 р. радянські війська, згідно з таємним додатковим протоколом до Пакту Молотова-Ріббентропа, вступили на територію Польщі і першим зайняли Станіславське воєводство [1, 31]. Згодом, у жовтні 1939 р. у Львові відбулися Народні збори Західної України, які прийняли рішення про встановлення Радянської влади на території Західної України (крім Закарпаття та Буковини), а також проголосили конфіскацію поміщицьких земель, націоналізацію банків та промисловості. До кінця 1939 р. було конфісковано й перерозподілено між селянами понад 2 млн га земель.

Після приєднання Прикарпаття до Радянської України, тут було швидкими темпами проведено масову примусову колективізацію. Вона розпочалася у 1940 р. створенням перших колгоспів та ліквідацією великої кількості сільськогосподарських кооперативів. Якщо у 1940 р. створили 26 колгоспів, то у травні 1941 – їх налічувалося вже 250 [2, 6]. Аналогічні соціалістичні перетворення щодо аграрної сфери були здійснені у Північній Буковині та на Закарпатті, які увійшли до складу Радянської України, відповідно 2 серпня 1940 р. та 29 червня 1945 р.

У новоствореній Чернівецькій області (до складу якої увійшли Північна Буковина, частина Хотинського повіту та Герцаївський район) відразу було проведено політично-адміністративну реформу, а згодом розпочато і земельні перетворення. Згідно з Указом Президії Верховної Ради СРСР від 15 серпня 1940 р., здійснено націоналізацію землі та майна:

1. «Встановити, що з 28 червня 1940 р. вся земля з її надрами, лісами, водами на території північної частини Буковини є державною власністю, тобто народним добром.
2. Доручити Раді Народних Комітетів Української РСР негайно провести в життя на території північної частини Буковини всі заходи, пов'язані з передачею землі трудящим селянам у безстрокове і безплатне користування...»

Однак, незважаючи на те, що згідно Указу було націоналізовано 191 тис. га землі, селяни її не одержали. В північній частині Буковини швидкими темпами органі-

зовувалися колгоспи і радгоспи. Вже на середину 1941 р. тут налічувалося 63 сільськогосподарські артілі [3, 103].

Після завершення Великої Вітчизняної війни колективізація продовжилася. Як наслідок, до початку 1950 р. 98,7 % орної землі зосередилося у колгоспах.

В перші повоєнні роки в Львівській та Івано-Франківській областях було відбудовано МТС, відновлено колгоспи. Держава всляко сприяла «масовому розгортанню колгоспного руху», надаючи довгострокові кредити, насіннєві позики, техніку, готуючи спеціалістів сільськогосподарства. У відповідності до постанов Політбюро ЦК КП(б)У «Про заходи з підготовки масових кадрів для західних областей УРСР» (1945 р.) та «Про заходи з підготовки масових кадрів для західних Ізмаїльської та Закарпатської областей УРСР» (1949 р.) [4, 85] здійснювали підготовку спеціалістів середні, вищі сільськогосподарські учбові заклади, одно- та дворічні сільськогосподарські школи. Завдяки масовій організаційній роботі державних органів влади у всіх напрямках аграрного господарювання, суцільну колективізацію в областях Українських Карпат (крім Закарпаття) було завершено на початок 1950 р.

Певні особливості, характерні для аграрних перетворень радянського періоду на Закарпатті, започаткував Перший з'їзд Народних комітетів (26 листопада 1944 р.), який ухвалив постанову «Про наділення селян, робітників, службовців Закарпатської України землею і лісом». Згідно постанови було конфісковано «всі землі і помістя, що належали мадярським і німецьким поміщикам і ворогам народу». З'їзд доручив Народній Раді «виробити практичні заходи і передати безплатно через місцеві Народні Комітети конфісковані землі в особисту власність безземельних і малоземельних селян» [5, 81].

28 лютого 1945 р. Народна Рада прийняла постанову про порядок розподілу земель, у якій зазначалося: «... землі, конфісковані у німецько-угорських поміщиків, чужоземних фірм, акційних спілок, зрадників народу тощо, підлягають конфіскації, передачі безплатно в особисту власність безземельним і малоземельним селянам, а також робітникам і службовцям під особисті господарства». Декрети Народної Ради визначили максимальну норму землекористування на одне селянське господарство – до 2,2 га, а в гірських районах – до 2,8 га.

Внаслідок копіткої і широкомасштабної роботи Народних комітетів за час проведення реформи, землю одержали 54463 із 145196 господарств Закарпаття, тобто 37,5%. Їм було передано 52737 га, в тому числі 35019 га поміщицьких земель і розподілено 17718 га земель за рахунок обмеження землекористування [6, 67]. 15 грудня 1945 р. Народна Рада прийняла декрет про передачу землі трудящим селянам «у безстрокове і безплатне користування».

Отже, земельна реформа 1945 р. в краї усунула соціальну несправедливість, що століттями супроводжувала закарпатське селянство. Наділення землею малоземельних і безземельних селян стало першим зародком формування справжнього власника на селі, бо землю отримав той, хто її обробляв. Земельна реформа стала важливим соціально-економічним заходом народної влади. Однак, колишні безземельні та малоземельні селяни господарювали на закріплених землях тільки неповні три роки. Докорінні перетворення на селі, здійснена земельна реформа 1945 р., яка фактично вперше закріпила право власності селянина на землю, не виправдала розрахунків трудового селянства щодо вільного господарювання на власній землі. В 1946 – 1950 рр. в Закарпатті розгорнувся новий етап реформування в аграрному секторі – суцільна колективізація, яка була завершена до середини 1950-х рр.

Колгоспна форма організації сільськогосподарського виробництва одержала більше поширення в

областях Українських Карпат, ніж радгоспна. Станом на 1950 р. у Закарпатті, наприклад, налічувалося 294 колгоспи та 12 радгоспів [7, 28], у Чернівецькій області відповідно 487 та 8 [8, 55]. Більшість останніх були приміськими господарствами плодово-овочового та молочного напрямів, у Закарпатті ще й виноградарськими.

У перші повоєнні роки особливу роль у становленні й утвердженні колгоспного ладу в регіоні відіграли машинно-тракторні станції (МТС). З організацією та відновленням роботи колгоспів постало питання їх технічного обслуговування, запровадження механізованих способів обробітку ґрунту і вирощування сільськогосподарських культур. Адже, раніше в аграрному секторі всі процеси у сільськогосподарському виробництві здійснювалися з використанням ручної праці.

У всіх областях створювалися МТС. До прикладу, в Закарпатті у 1953 р. їх працювало 11 та 2 машинно-тракторні станції. Функціонували вони до кінця 1958 р. Весною 1958 р. розпочалася реорганізація МТС, яка передбачала зосередження техніки в колгоспах та радгоспах. Власне про це йшлося у постанові ЦК КПРС «Про дальший розвиток колгоспного ладу і реорганізацію машинно-тракторних станцій». Згідно з нею, техніку МТС передавалась у власність колгоспів шляхом викупу. Лише на Закарпатті протягом 1958 р. колгоспи викупили 788 тракторів різних марок, а також значну частину сільськогосподарських машин [9, 14]. Ця акція створила і певні труднощі для колгоспів та радгоспів. Одночасні великі фінансові витрати на купівлю і обслуговування техніки стали надто обтяжливими для господарств. Зрештою, в наступні роки цей крок посприяв скороченню ручної праці, збільшенню можливостей впровадження механізованого обробітку і вирощування сільськогосподарських культур, зростанню продуктивності праці, галузі господарства ставали на промислову основу. Вже на початку 1950-х рр. у колгоспах було механізовано найбільш трудомісткі та найважливіші польові роботи. У 1958 р. близько половини зернових, третину цукрових буряків та понад 10% картоплі збирали за допомогою комбайнів. Кількість зайнятих (працездатного віку) у сільському господарстві знижувалася. Так, в західних областях України у 1939 р. вона становила майже 3 млн. осіб, а до 1950 р. скоротилася на третину. Постійно вдосконалювалася структура посівних площ. Площі під малопродуктивними культурами зменшувалися, під економічно ефективними – збільшувалися. Структура посівних площ була приведена до відповідності з природними та економічними умовами окремих географічних зон Карпатського регіону. Все це викликало необхідність в наступне десятиріччя поглибити поділ праці, забезпечити внутрігосподарську спеціалізацію і концентрацію виробництва, головню шляхом переозброєння аграрного виробництва.

Із приєднанням західноукраїнських земель до Радянської України, було розпочато і процес експропріації поміщицьких земель, з розподілом їх між селянами. Однак, уже з 1940 р. в областях Українських Карпат (на Закарпатті з 1945 р.) починають організовувати колгоспи. До середини 50-х рр. XX ст. суцільна колективізація селянських господарств завершилася. У цілому, колективізація сільського господарства була проведена грубо й насильницькими методами, внутрішню обірвала одноосібну господарську діяльність десятків тисяч селян, не замінивши її розгорнутою участю останніх в управлінні колгоспними артілями. Будучи формально господарями артілі, а насправді в чиновницькій залежності, колгоспники практично втратили мотивацію до праці та право розпоряджатися її результатами.

У перші роки після колективізації селянам регіону господарювалося важко. Колгоспи здавали вироблену

продукцію державі за низькими заготівельно-закупівельними цінами, тому їх власні нагромадження були обмежені, а колгоспники, оплата праці яких залишалася низькою (здебільшого натуральна), вимушені були жити за рахунок особистих господарств. Останні обкладалися надмірними податками: на землю, вироблене м'ясо, молоко, вовну, яйця. Був встановлений навіть податок з кожного фруктового дерева.

Тож, незважаючи на певні позитивні наслідки колективізації, вона не сприяла швидкому піднесенню сільського господарства й не привела селянство до заможного життя. І, як засвідчила історія, аграрне питання на теренах областей Українських Карпат не було розв'язане ні через насильницький процес колективізації в перші роки радянської, ні шляхом проведення аграрних реформ в наступні роки.

1. *Історія міст і сіл УРСР. Івано-Франківська область.* – К., 1971.
2. Гуцуляк О.М. Розквіт економіки Прикарпаття в єдиному народногосподарському комплексі країни // *Історія народного господарства на економічній думки Української РСР.* – Вип. 17. – 1983.
3. Третяк А.М. *Історія земельних відносин і землеустрою в Україні.* – К., 2002.
4. Черниш Й.Д. *Комуністична партія України – організатор соціалістичних перетворень на селі в західних областях УРСР (1939 – 1958 рр.).* – Б. м. и г.
5. *Шляхом Жовтня: Зб. док. – Т. 6. – Ужгород, 1965.*
6. Яремчук В.Т. *Встановлення народної влади на Закарпатті і створення передумов для соціалістичного перетворення сільського господарства (жовтень 1944 – червень 1945 рр.)* // *Наукові записки УжДУ.* – Т. 32. – Ужгород, 1959.
7. *Народне господарство Закарпатської області: Статистичний збірник.* – Ужгород, 1957.
8. Кравченко І.М. *Розквіт буковинського села. Соціально-економічний нарис.* – Ужгород, 1970.
9. *Державний архів Закарпатської області.* – Ф. П-1. – Оп.1. – Спр. 3307.

І. Г. Верховцева

КОЛЕКТИВІЗАЦІЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА У ПОДУНАВ'І: АГРАРНО-КУЛЬТУРНІ АСПЕКТИ

Оновлення національної економіки, зокрема однієї з її провідних галузей – аграрної, сьогодні неможливе без урахування досвіду модернізації господарства країни в минулому. Особливо актуальним є вивчення цього досвіду у регіональному вимірі, оскільки умови господарювання в регіонах мають свою специфіку, зумовлену природно-кліматичними, соціокультурними, історичними особливостями їх буття. Осмислення причин сучасних проблем, що виникають в аграрному секторі регіональних економік, змушує по-новому глянути і дати зважену, адекватну оцінку спробам радянського керівництва модернізувати сільське господарство країни в ході його колективізації. Останніми двадцятьма роками у вітчизняній історіографії наголошувалося на недоліках і прорахунках влади в ході реалізації цієї аграрно-економічної програми [1; 2], що замислювалась як нечуваний економічний експеримент із модернізації аграрної галузі, перетворення її, по суті, на складову радянської індустрії, передусім з метою забезпечення продовольчих потреб населення країни [3, 89]. Натомість сучасні дослідники майже не звертають уваги на успіхи і реальні досягнення в ході колективізації, які, безумовно, слід оцінювати з урахуванням історичних обставин, що в них опинилась країна загалом, та специфіки розвитку кожного регіону зокрема.

Одним з регіонів, досвід колективізації сільського господарства якого потребує ретельного дослідження, є Українське Подунав'я або Буджак, розташований у дунай-дністровському пониззі Північно-західного Причорномор'я. В історичній літературі цей край традиційно називають Південною Бессарабією, хоч це є штучною назвою. Її поява пов'язана з геополітичними змінами передодня Другої світової війни, радянсько-німецькими домовленостями 1939 р. і приєднанням у 1940 р. краю до УРСР. Радянськими істориками досвід колективізації сільського господарства Подунав'я вивчався у контексті соціалістичних перетворень в економіці регіону у цілому і подавався в наукових розвідках стереотипно, копіюючи чисельні історіографічні штампи радянської епохи, в рамках моністичного погляду на події та явища у відповідності з радянською візією історичного процесу [4; 5]. Сучасні вітчизняні дослідники активно працюють над вивченням історії розвитку аграрної галузі краю [6; 7]. Натомість поза увагою залишилися питання відповідності перетворень, що їх зазнав аграрний сектор економіки регіону в умовах радянської, соціокультурним традиціям Подунав'я. Не претендуючи на всебічне висвітлення проблеми, спробуємо проаналізувати аграрно-культурні аспекти колективізації сільського господарства Подунав'я в контексті його соціокультурного розвитку.

Для сталінського керівництва на початку Другої світової війни Подунав'я мало стратегічне значення. Важлива комунікаційна артерія Європи – річка Дунай відкривала для Країни Рад чергову європейську браму: звідси йшов шлях у Південне Причорномор'я, на Балкани і Близький Схід. До того ж, з включенням краю до складу Радянської України, кордони СРСР наближались до нафтових промислів Румунії – головного енергетичного джерела фашистської Німеччини [8, 157]. Радянський режим мусив закріпитись у цьому регіоні. Це диктувало необхідність «соціалізувати» край, у короткий термін створити потужну економічну базу для соціалістичного розвитку. Відсутність перспективних для розвитку промисловості природних копалин змушувало звернути особливу увагу на аграрне господарство. Втім, специфічні природні умови краю (періодичні посухи, особливі ґрунти, що потребували глибокої оранки, меліорації, використання добрив тощо) вкрай утруднювали вирішення цього завдання, вимагали застосування значних організаційних і фізичних зусиль та капіталовкладень [7, 162].

Як і решта українських регіонів, включених до складу СРСР на початку Другої світової війни, у радянський період своєї історії Подунав'я виступало аграрним краєм. За висловом румунського вченого Штирбу, край «нагадував Сахару» [5, 17]. Його господарське становище оцінюється вченими як вкрай зубожіле, порівняно з попереднім періодом історії Подунав'я, коли воно перебувало у складі Російської імперії (з 1878 р. до 1918 р.). Тоді, завдяки розвитку місцевого (земського) самоврядування, успішно відбувалась модернізація аграрної галузі краю [9; 7, 157]. Сумна спадщина, що залишилась від румунського панування 1918 – 1939 рр., була підсумком недолугих аграрних реформ румунського уряду. Чимало проблем зумовлювалось низьким рівнем культури господарювання на селі. Сучасний вчений В. Маленко зазначає: «В аграрній Румунії виробляли літаки, але не виробляли такі необхідні трактори» [10, 103]. Більшість селянських господарств краю хоча і володіла чималою кількістю землі, проте праця їх була малоефективною, оскільки велась архаїчними методами, з використанням тяглової сили тварин і допотопного реманенту (сохи, дерев'яні плуги), майже без меліорації та добрив,